

Роксана Харчук

УДК 821.1612-1.09

ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: КОМЕНТАР ДО ШЕВЧЕНКОВОГО ОБРАЗУ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Вільна особистість і проблема історичної пам'яті пов'язані між собою. Саме тому згадана проблема, що містить донаукові, квазінаукові й наукові уявлення про минуле народу, була для Т. Шевченка такою важливою. Авторка статті розглядає образ П. Конашевича-Сагайдачного, доходячи висновку, що поет прагнув якомога точніше в історичному плані зобразити постать цього гетьмана. Саме тому він кардинально змінив закінчення поеми "Гамалія", котра мала з'явитися у виданні "Поезія Т. Шевченка. Том первий".

Ключові слова: історичний контекст, історичний коментар, П. Конашевич-Сагайдачний, "Исследование о гетмане Конашевиче-Сагайдачном" М. Максимовича, "Історія Русів".

Roksana Kharchuk. The issue of historical memory: one remark on Shevchenko's interpretation of P. Konashevych-Sahaydachny

Personal freedom is closely related to the issue of historical memory. That is why this issue which refers to prescientific, quasiscientific and scientific concepts of the people's past was so important for T. Shevchenko. The author of the article studies the character of P. Konashevych-Sahaydachny and comes to the conclusion that the poet's goal was to depict the figure of the hetman as accurately as it was possible. Out of this reason, Shevchenko has radically changed the ending of the poem "Hamaliya" which was planned to publication in "T. Shevchenko's Poetry. Vol. 1" edition.

Key words: historical context, historical comments, P. Konashevych-Sahaydachny, M. Maksymovych's "The Study on Hetman Konashevych-Sahaydachny", "History of the Rus".

Усі ми добре пам'ятаємо слова П. Куліша про те, що "Шевченко – наш поет і первий історик"¹ [8, т. 2, 258]. Звісна річ, письменник не мав на увазі, що поет-класик був істориком у прямому розумінні. Ішлося про інше: "Намалювавши сам себе у своїх думках, намалювавши старого Перебендю,

¹ Прикметно, що у вірші "Піонер", який увійшов до зб. "Дзвін" (1893), П. Куліш відмовив собі у праві називатися поетом й істориком, які становили в його розумінні певну цілість, наголошуючи на власній ролі просвітителя і критика-ревізійніста: "Я не поет і не історик, ні! / Я – піонер з сокирою важкою: / Терен колючий в рідній стороні / Вирубую трудящою рукою" [8, т. 1, 217].

батька й матір Катерини та й саму Катерину з її щирим коханням і великими муками, Шевченко зараз явив високий історичний спосіб словесної живописі; бо й його власний образ духовний і вся сем'я рідних йому душ – усі вони були історичні чада нашої старосвітщини” [8, т. 2, 258]. Ідеться про те, що всі Шевченкові персонажі, а не лише історичні, наділені певним духовним світом, який формувався в конкретних політичних, соціальних і культурних умовах. Найяскравіше свідчення цього – образ покритки. Зі зникненням самого поняття покритництва, читачеві дедалі складніше зрозуміти трагедію героїнь-покриток поета, найвідоміша серед яких – Катерина. Саме тому при розгляді окремого твору митця чи окремого його персонажа або творчості загалом історичний контекст і коментар ніколи не втрачать свого значення, навпаки – їхня вага зростатиме.

В. Антонович зауважував, що не можна ототожнювати поета з істориком, бо поет – художник, тому не його справа встановлювати факти минулого. Однак митець відтворює живий і цілісний образ доби, оживляє й виводить перед зором читача окремі лиця, цілі покоління; у його творчості воскресають епохи та народи з їхнім тілом і душею, з їхніми почуттями й помислами. Одне слово, для художника байдужа фактична точність подробиць, важливо лише, щоб вони були можливими на тлі тієї епохи, яку він зображає [див.: 1, 102-103]. У поезії Т. Шевченка знаходимо анахронізми, перекручення історичних фактів, але сенс історії й характер своїх персонажів, мотивацію їхніх учинків, їхній внутрішній світ і навіть духовний портрет митець передав точно, ба більше – убачав у цьому своє покликання. Недаремно в листі від 1 жовтня 1844 р. до П. Гессе писав: “История Южной России изумляет каждого своими прои[с]шествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная. И все это до сих пор никем не представлено пред очи образованного мира...” [13, т. 6, 29]. Т. Шевченко як поет і митець уважав своїм покликанням показати світові національне обличчя українців. У тому ж листі читаємо: “Я, как член ее великого семейства, служу ей ежели не на существенную поль[зу], то по крайней мере, на славу имени Украины” [13, т. 6, 30]. Безперечно, він усвідомлював свою місію, яка полягала й у відкритті української старосвітщини, тобто окремішнього від російського українського історичного минулого. Недаремно задуманий альбом офортів “Живописная Украина” мав містити пейзажі, які вирізняються красою або історичними спогадами, а вся третя частина мала бути присвячена історичному минулому українців. Здається, письменник чудово розумів, що систематизованої української історії на той час іще не було написано, що не тільки пісні й думи, а й літописи, які він мав змогу читати, часто перетворювали історію в легенду, бо й археологічні пам'ятки на території України почали досліджувати щойно в часи Т. Шевченка. Сам він був учасником археологічної експедиції 1845–1846 рр. під керівництвом М. Іванишева, що вивчала кургани Переп'ятиха й Переп'ят, які народна уява пов'язувала з козаками. Тогочасна наука так і не спромоглася на визначення характеру й часу цих поховань¹. Лише згодом у студіях О. Спицина [12, 87-143] й М. Ростовцева [11, 463-464] ці кургани на території України було класифіковано як скіфські. Відповідно Т. Шевченко не міг знати про скіфське походження цих артефактів. Митець – автор “Археологічних нотаток” про дослідження Переп'ятихи – згідно з тогочасними уявленнями вважав, що археологія – це наука, яка вивчає не тільки збережені у ґрунті свідчення минулого, а й усі пам'ятки архітектури й мистецтва, а також фольклор і етнографію. У цьому

¹ Інформації на цю тему не містить ні вид. “Древности, изданные временною комиссиею для разбора древних актов” (К., 1846. Т. 1), ні книжка І. Фундукля “Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии” (К., 1848).

сенсі Т. Шевченка можна назвати професійним археологом. Зацікавленню поета історією послужила і його праця в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, коли в 1845–1846 рр. він об'їздив Лівобережну Україну, а на Правобережжі побував у Київській, Подільській і Волинській губерніях, маючи змогу на власні очі побачити відмінності між російською і польською частинами України після поділу України внаслідок Андрусівського перемир'я 1667 р. З огляду на це можна сказати, що Шевченко продовжував справу руських літописців, але вже як професійний поет і художник доби романтизму, що формувався передусім у контексті російської культури, почасти й польської, бо батько поета був народженим 1781 р. ще в Речі Посполитій. Лише згодом унаслідок другого поділу Польщі 1793 р. Правобережна Україна відійшла до Російської імперії. Цей факт вартий уваги, бо саме недовге перебування роду Шевченків у межах Росії уможливило появу у кріпацькому середовищі вільної особистості майбутнього поета. Вільна особистість, як відомо, неможлива без історичної пам'яті. Саме в XIX ст. завершився процес історизації буття, а в суспільних науках або науках про дух, за В. Дільтеєм, перемиг історичний метод. Т. Шевченко інтуїтивно розпочав актуалізувати історичну пам'ять українців, використовуючи доступні на той час відомості про українську історію від фольклору, переказів і міфів до літописів й історичних праць.

Щоб показати зацікавлення Шевченка історією, розглянемо постать гетьмана П. Сагайдачного в його віршах. Уперше поет згадав ім'я того, хто почав називати себе Гетьманом Запорозьким, чи не найважливішої після Б. Хмельницького постаті козацької історії, у "Гайдамаках" (1841). Благочинний, мобілізуючи повстанців, каже: "Од Конашевича і досі / Пожар не гасне, люде мруть, / Конають в тюрмах" (рр. 1121–1123) [13, т. 1, 155]. Удруге – в уривку з історичної драми "Никита Гайдай" (1841), конкретно в репліці козачки й коханої Гайдая Мар'яни: "Как Сагайдачный с козаками / Москву и Польшу воевал" (рр. 21–22) [13, т. 3, 15], утретє – у "Гамалії" (1842) його згадано під псевдонімом Чернець в авторській мові. Візантія боїться, "щоб Чернець / Не засвітив Галату знову" (рр. 178–179) [13, т. 1, 238]. У кожному випадку маємо справу або з історичними перекичуваннями, або з неточностями, однак попри це Сагайдачний у Т. Шевченка постає символічною фігурою – мужнім героєм і громадянином, якого не турбує власна вигода, хоча Д. Бантиш-Каменський у своїй історії, навпаки, прагнув довести, що гетьманом рухала саме вигода. У "Гайдамаках" і в уривкові із драми "Никита Гайдай" П. Конашевича-Сагайдачного згадано в контексті боротьби України з Польщею недоречно. Гетьман був на службі в польського короля й союзником поляків, відповідно разом із польським королем Сигізмундом III воював проти Москви, брав участь у московському поході та облозі цього міста 1618 р. Згодом, 1621 р., разом із поляками протистояв туркам у Хотинській битві. Саме під Хотиним його й було поранено. Отже, маємо справу з очевидним перекичуванням фактів. Сучасні науковці схильні пояснювати подібні трактування романтичним світоглядом поета [див.: 3, 615]. Однак знайомлячись із такими джерелами, як "Історія Русів", Т. Шевченко таки розумів, що П. Сагайдачний ефективно нейтралізував наступ Польщі на Україну: "Поляки, уважая храбрость и заслуги Сагайдачного, не смели при нем явно производить в Малороссии своих наглостей, да и самая любимая их Уния несколько приутихла и простыла" [6, 48]. Здається, уявлення Т. Шевченка про Сагайдачного найточніше передають такі слова М. Максимовича: "Воевал своим оружием за Польшу, как козак и как подданный короля; но не Польше посвящена была душа его" [9, 345].

Щодо поеми "Гамалія", в якій згадано Чернеця (таким було псевдо П. Сагайдачного), то сам факт успішного походу козаків на Туреччину під

проводом легендарного Гамалії співвідноситься з описом козацьких походів до берегів Анатолії М. Бантиша-Каменського: “В 1614 году казаки отправились на маленьких судах к анатолийским турецким берегам, предали все там огню и мечу (такую участь имел также город Синоп), разорили в 1615 году сокрушенные турками два укрепления для удержания их от появления на Черном море, захватили на оном в 1616 году несколько турецких купеческих кораблей, опустошили город Трапезонт, сразились с турецким пашею” [2, 183-184]. Щоправда, історик зазначив, що з літописів не видно, чи брав участь у цих походах П. Конашевич-Сагайдачний [2, 183-184], тому немає підстав уважати, наче Шевченко сприймав участь гетьмана в турецьких походах козаків як доведений факт. Історіографія в часи Шевченка щойно формувалася, історичні факти проходили перевірку. Про це свідчить і праця М. Максимовича “Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном”¹, опублікована в журналі “Москвитянин” (1843, № 10) (див.: [9]). Автор указував тут на анахронізми в оповідях про Сагайдачного й полемізував із Д. Бантиш-Каменським, на якого, з погляду вченого, вплинула праця австрійського історика Й.-К. Енгеля, із О. Євцьким, що опублікував разом із власними коментарями “Русинський літопис” у журналі “Телескоп” (1835. Ч. 29), і з І. Срезневським, котрий помістив у “Запорізькій старовині” пісню про П. Сагайдачного, що насправді не стосується гетьмана Петра. Тому нічого дивного в історичних помилках Т. Шевченка немає, тим паче, що поета цікавили не самі факти минулого, а їхній сенс. Про те, що сенс він передав чудово, видно й із такого прикладу. Саме над вдалими походами козаків на Туреччину під проводом чи то П. Сагайдачного, чи то Самійла Кішки, чи то Я. Бородавки, як подавав Д. Бантиш-Каменський, котрі слугували предметом гордощів для малоросійського дворянства з подвійною лояльністю, іронізує Т. Шевченко в посланні “І мертвим, і живим”: “Може, чванитесь, що братство / Віру заступило. / Що Синопом, Трапезондом / Галушки варило” (рр. 170–173) [13, т. 1, 352]. Про напади козаків на Туреччину під датою 1614–1615 рр. в історії М. Маркевича сказано зовсім скупко: “...а казаки, не внимая угрозам поляков, продолжали свою борьбу с магометанами: они продолжали опустошать берега Черного моря, истребили турецкую флотилию, состоящую из 6 галер и 10 легких судов, сожгли арсенал Требизонский, Синоп превратив в пепел” [10]. Більший вплив порівняно із цією короткою інформацією, яка з’явилася 1842 р., тобто тоді ж, коли Шевченко скомпонував “Гамалію” (див. його лист до П.М. Корольова від 18 листопада 1842 р.), справила на Шевченка “Запорожская старина”. Не тільки тому, що в листі до П. Корольова від 22 травня 1842 р. поет згадав: “Лежу оце п’яті сутки та читаю “Старину”, добра книжка, спасибі Вам і Срезневському” [13, т. 6, 18], а й через те, що в цьому виданні вміщено думу “Татарский поход Серпяги” [4, 82-86] і розділ про походи козаків проти татар і турків, в якому сказано: “Время Сагайдачного есть время военной славы запорожцев. Не проходило года, чтобы они не отправлялись или в Крым, или в Анатолию” [5, 111]. Саме із цієї причини під пером Шевченка Сагайдачний палить Галату, хоча насправді він не брав участі в походах на Царгород і Скутару, ходив лише на Кафу. Про цю неточність згадав В. Антонович: “Подкова и Гамалия,

¹ Іншу свою працю про цього гетьмана “Сказание о гетмане Петре Сагайдачном”, від “Исследования...” відмінну, М. Максимович подарував Шевченкові після повернення останнього із заслання. Про це свідчить запис поета в Щоденнику від 13 березня 1858 р., в якому він згадав цю брошуру, видану в альманасі “Киевлянин” 1850 р. Однак у записі Шевченко назвав її “Исследование о Петре Конашевиче-Сагайдачном”. Це свідчить не тільки про його знайомство із працею 1843 р., а й про те, що вона справила на нього сильне враження. Адже минуло 15 років, а він пам’ятав її назву. Напевно, під впливом цієї праці він вносив правки до поеми “Гамалія”, консультуючись з О. Бодянським, про що й писав у листі до останнього від 6–7 травня 1844 р.

если существовали, то не предпринимали походов в Царьград и Скутари” [1, 103].

Заперечення викликає псевдонім Сагайдачного Чернець, бо в історичній літературі вже в часи Шевченка піддавали сумніву тезу Д. Бантиша-Каменського про те, наче гетьман постригся в ченці після повернення з-під Хотина до Києва: “Тогда великий муж сей, верный по гроб клятвам своим, оставил земное величие, славу мира, <...> принял монашество, успокоил свою совесть, но и в скромной обители продолжил служить отечеству: возобновил собственным своим иждевением Киево-Братский монастырь” [2, 190]. Про чернецтво гетьмана згадано й у “Сказании о смерти Сагайдачного” із “Запорожской старины”: “Иные утверждают, что он пред смертью постригся в инок” [4, 151]. Монашество Сагайдачного спростував М. Максимович у своїй праці “Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном”. Зауваживши, що безперечних доказів тут немає, він писав: “Но судя по тому, что в более достоверных и в современных Сагайдачному свидетельствах ничего не упоминается об его иночестве, я думаю, что славный гетьман скончался в Киевском братстве только смиренным братом онаго, а в монахи не постригся” [9, 352]. У цьому дослідженні історик зауважував, що Сагайдачний був грозою для турків і татар, яких він громив на суші й на морі. Його перемоги над ними були такими важливими, що Польща таки поважала запорізького гетьмана, якого в літописах називали великим захисником православ’я [див.: 9, 336-337]. На думку М. Максимовича, в історії Д. Бантиш-Камєського характер П. Сагайдачного втратив визначеність, у ньому змішалися великі й ниці риси [9, 342], загалом учений характеризував “Историю Малой России” як інформативну, але “в этом труде нет верной изобразительности исторических лиц, нет того живого духа, которым проникнута История Русов” [9, 342], тому “Кониский, при всех своих погрешностях, дает нам общее понятие о характере Сагайдачного вернее, чем новые розыскатели Малороссийской истории” [9, 340]. Тому є сенс припустити, що на уявлення Шевченка про Гамалію як тип кошового отамана, крім “Запорізької старовини”, вплинула також “Історія Русів” усупереч твердженню Ю. Івакіна, який писав, що Шевченко не тільки з історії Д. Бантиш-Каменського, а й з “Історії Русів” міг узяти тільки ім’я свого героя [7, 118]. Мені здається, що більшу рацію мав Д. Яворницький, уважаючи, що “к типу Гамалии никто так не подходит, как гетман-кошевой Петр Конашевич-Сагайдачный” [14, 139]. У поемі легендарний Гамалія – це й Сагайдачний також, якого під іменем Чернеця згадано окремо. Тобто можна сказати, що в цій поемі Сагайдачний присутній двічі. Однак найцікавіша нині для нас друга редакція поеми, зроблена для видання “Поезія Т. Шевченка. Том первий” (ІЛ. – Ф. 1. – № 18), в якій повністю перероблено фінал, вочевидь, під впливом консультацій з О. Бодянським і не без впливу праці М. Максимовича “Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном”. Шевченко зняв згадки про Чернеця й Івана Підкову, аби його поезія не суперечила історичній правді, бо Сагайдачний не був ченцем, він, як й Іван Підкова, не організував походи до турецьких берегів. Очевидно, ці правки були зроблені ще до першодруку поеми 1844 р. Про це свідчить лист Шевченка до О. Бодянського від 6–8 травня 1844 р.: “Гамалія” не поправлений, як ми з вами тойді поправляли, бо без мене надрукований полукацапом” [13, т. 6, 27].

Загалом випадок з образом П. Сагайдачного в “Гамалії” свідчить про те, що Т. Шевченка турбувала історична точність. Якби він історією не цікавився, то не взявся б і за “Живописную Украину” й не просив би в листі до О. Бодянського від 29 червня 1844 р.: “...я рисую тепер Україну – і для історії прошу вашої допомоги” [13, т. 6, 27].

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Произведения Шевченко, содержание которых составляют исторические события // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
2. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1830. – Ч. 1.
3. Дзюба О. Сагайдачний (Конашевич) Петро Кононович // Шевченківська енциклопедія. – К., 2014. – Т. 5.
4. Запорожская Старина. X., 1833. – Ч. 1.
5. Запорожская старина. – X., 1834. – Ч. 1. – Кн. 3.
6. История Русов или Малой России. – М., 1846.
7. Івакін Ю. Коментар до “Кобзаря” Шевченка. – К., 1964.
8. Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989.
9. Максимович М. Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном // Максимович М. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1.
10. Маркевич Н. История Малой России. – М., 1842. – Т. 1.
11. Ростовцев М. Скифия и Боспор. – Пг., 1925.
12. Спицын А. Курганы-пахарей // Известия Императорской Археологической Комиссии. – 1918. – Вып. 65. – С. 87-143.
13. Шевченко Т. Повне зібр. тв.: У 12-и т. – К., 2003–2014.
14. Эварницкий Д. Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченка // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8.

Отримано 17 січня 2015 р.

м. Київ

